

گونه‌شناسی آسیب‌های یافت‌شده در مقابله

با محوریت کتاب‌های الاصول الستة عشر، مصباح الشریعة، جمال الاسبوع و فلاح السائل

سید مجید حاجی‌زاده

حسین خلجی

مجید فاطمی راشد

حامد متوادی^۱

چکیده

گونه‌شناسی آسیب‌های مقابله، روشی برای دسته‌بندی اشکالات متنی نُسَخ چاپی است. نسخه‌برداری‌های متعدّد و امکانات محدود گذشته در کنار اشتباهات تایپست و اموری دیگر، موجب بروز نقایصی در متون نُسَخ چاپی شده است. این اشکالات، سردرگمی در خوانش و در نتیجه، فهم ناقص یا نادرست گزاره‌های حدیثی را در پی دارد. تفاوت‌های متنی میان نسخه‌ها به کمک «مقابله» قابل شناسایی است. این تفاوت‌ها را با هدف شناخت بهتر، در انواع مختلفی می‌توان دسته‌بندی کرد. گاهی یک کتاب، توسط ناشران مختلفی به چاپ می‌رسد. معمولاً میان چاپ‌های مختلف، «مقابله» ای انجام نمی‌شود تا چاپ برتر شناسایی گردد و ناشر ضعیف‌تر به فکر اصلاح کار خود در چاپ‌ها و کتاب‌های بعدی برآید. معرفی گونه‌های مختلف از اختلافات متنی در نسخه‌های چاپی، افزون بر شناسایی چاپ‌های برتر، به توسعه این نوع از پژوهش‌های متنی کمک کرده و مسیر را برای نظارت پژوهشگران بر فعالیت ناشران کتب حدیثی هموار می‌سازد. در این نگاشته، سعی شده گونه‌هایی از اختلافات متنی که از مقابله چهار عنوان کتاب حدیثی به‌دست آمده، معرفی شود.

واژگان کلیدی

متن پژوهی، پژوهش ترکیبی، مقابله متون حدیثی، نظارت فنی بر ناشران حدیثی، علوم حدیث

۱. پژوهشگران مؤسسه میراث کتاب و سنت، قم.

درآمد

گونه‌شناسی، ابزاری است برای تحلیل و دسته‌بندی داده‌ها که در دانش‌های مختلف از آن استفاده می‌شود. شناخت انواع آسیب‌های متنی، دسته‌بندی و به کار گیری آن هنگام مقابله کتب حدیثی به کشف گزاره‌های صحیح از کلام معصومان علیهم‌السلام کمک می‌کند. «سقط و درج»، «جایگزینی» و «قلب» نمونه‌هایی از این آسیب‌هاست که هر کدام انواع مختلفی دارد. تعابیر مذکور، مصطلحاتی در دانش نسخه‌پژوهی است که تعاریف خاص خود را دارد. در مقاله حاضر سعی شده تا فارغ از اختلافات موجود در تعریف این مصطلحات، معنایی ساده و روشن از آن ارائه شود.

در این مقاله، بین دو متن چاپی و به تعبیر درست‌تر، بین حاصل کار دو مصحح متن، مقابله صورت گرفته و تفاوت‌های آن در شناخت انواع اشکالات و دسته‌بندی آن مورد استفاده قرار می‌گیرد. تسهیل مقابله کتب حدیثی و توسعه آن از فواید این پژوهش برای محققان است. گونه‌های به‌دست آمده در این نگاشته، محصول مقابله چاپ‌های مختلف از کتاب‌های «الاصول الستة عشر»، «جمال الاسبوع»، «فلاح السائل» و «مصباح الشریعة» است. از آنجا که هدف نگارندگان این مقاله، معرفی «گونه‌ها» بوده است، به یادکرد تعدادی از نمونه‌ها بسنده می‌شود.

الف) سقط و درج

سقط و درج، به افتادگی و یا افزوده‌شدن حروف، کلمات، عبارات و یا جملات می‌گویند.

۱. سقط و درج حروف

در جدول زیر نمونه‌هایی از افتادگی و یا افزایش حروف دیده می‌شود:

ردیف	نام کتاب	چاپ آفاق	چاپ منشورات الرضی
۱	جمال الاسبوع	اللَّهُمَّ كَلِّمًا دَعَوْتُكَ نَفْسِي، ص ۱۸۷	اللَّهُمَّ كَمَا دَعَوْتُكَ نَفْسِي، ص ۲۹۳
۲	جمال الاسبوع	إِنَّ فِي الْعُرْفَةِ ابْنَةً لَا تَدَعُ، ص ۳۰۲	إِنَّ فِي الْعُرْفَةِ ابْنَةً لَا تَدَعُ، ص ۴۹۶
ردیف	نام کتاب	چاپ اعلمی	چاپ مصطفوی
۱	مصباح الشریعة	عُقُوبَةٌ بَاطِنَةٌ، ص ۱۴	عُقُوبَةٌ بَاطِنِيَّةٌ، ص ۳۲۶
۲	مصباح الشریعة	بِمَا أَسْلَفْتُ، ص ۸۷	مَا أَسْلَفْتُ، ص ۵۳

۲. سقط و درج کلمات

سقط و یا درج ادات نهی به راحتی معنای کلمه را از منفی به مثبت و یا به عکس تغییر می‌دهد. به‌عنوان نمونه در عبارت «مَنْ لَا يَعْمَلُ بِمَا يَعْلَمُ مَشْوُومٌ عَلَيْهِ طَلَبٌ مَا لَا يَعْلَمُ وَ مَرْدُودٌ عَلَيْهِ مَا عِلْمٌ» همان‌گونه که دیده می‌شود کتاب مصباح الشریعة چاپ اعلمی صفحه ۱۴، دارای افزونه «لا» است. این درج باعث می‌شود مخاطب در خوانش و فهم مطلب دچار اشتباه گردد. شکل صحیح عبارت در چاپ مصطفوی صفحه ۳۲۶، «طَلَبٌ مَا يَعْلَمُ» است. همچنین در کتاب الاصول السنّة عشر طبع دار الشبستری صفحه ۱۰۳، در عبارت «وَأَمَّا الشَّابُّ فَمَكْرُوهَةٌ لَهُ» کلمه «له» به اشتباه درج شده است که شکل صحیح آن در چاپ دار الحدیث صفحه ۳۰۸، به صورت «وَأَمَّا الشَّابُّ فَمَكْرُوهَةٌ» آمده است. در جدول زیر نمونه‌های دیگری از سقط و درج کلمات دیده می‌شود.

ردیف	نام کتاب	چاپ اعلمی	چاپ مصطفوی
۱	مصباح الشریعة	زَيْنُ الْمَرْءِ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ، ص ۱۴	زَيْنُ الْمَرْءِ فِي الدُّنْيَا، ص ۳۲۶
۲	مصباح الشریعة	و لَا تَنْخَلُ بِإِحْدَى الْحَالَتَيْنِ، ص ۱۰	و لَا تَنْخَلُ إِلَّا بِإِحْدَى الْحَالَتَيْنِ، ص ۲۲۱
۳	مصباح الشریعة	قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ: تَلْقَوْنَهُ، ص ۶۷	قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ: إِذِ تَلْقَوْنَهُ، ص ۳۷۸
ردیف	کتاب	چاپ آفاق	چاپ منشورات الرضی
۱	جمال الاسبوع	سُبْحَانَ ذِي الْجَلَالِ الْبَازِخِ الْعَظِيمِ، ص ۸۴	سُبْحَانَ ذِي الْجَلَالِ الْعَظِيمِ، ص ۱۱۷
۲	جمال الاسبوع	بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ، ص ۲۰۴	بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ الصَّلَاةِ، ص ۳۲۳

۳. سقط و درج عبارات

عبارت به بخشی از متن گفته می‌شود که از کلمه، بیشتر و از جمله، کمتر است. گاهی عبارات یک متن، دچار سقط یا درج می‌شوند؛ به‌عنوان نمونه در کتاب جمال الاسبوع، چاپ آفاق، صفحه ۲۹۳، متن صلوات به صورت «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ عَلَى أَيْمَةِ الْمُسْلِمِينَ» نگاشته شده و در چاپ منشورات الرضی، صفحه ۴۷۹، اینگونه آمده است: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ وَ عَلَى أَيْمَةِ الْمُسْلِمِينَ».

۴. سقط و درج جمله

گاهی یک جمله، سقط شده و یا درج می‌گردد و گاهی این اتفاق برای چند جمله می‌افتد. به‌عنوان نمونه، در صفحه هفتم کتاب مصباح الشریعة، چاپ اعلمی جملات «أَي مَوْجُودٌ فِي غَيْبَتِكَ وَ فِي خَضْرَتِكَ» درج شده است ولی در صفحه ۳۰۴ چاپ مصطفوی، این جملات وجود ندارد. همچنین در کتاب جمال الاسبوع، چاپ منشورات الرضی، صفحه ۴۹ میان دو جمله «رَبَّ أَنْتَ الْمَعْبُودُ وَ أَنْتَ الْمُطَاعُ» یک جمله سقط شده است که شکل صحیح عبارت در چاپ آفاق، صفحه ۴۸ اینگونه است: «رَبَّ أَنْتَ الْمَعْبُودُ وَ أَنْتَ الْمَسْئُولُ وَ أَنْتَ الْمُطَاعُ».

ب) جایگزینی

دومین گونه از آسیب‌های مقابله، جایگزین شدن حروف، کلمات، عبارات و یا جملات به جای یکدیگر است.

۱. جایگزینی حروف

برای جایگزینی حروف، گونه‌های مختلفی وجود دارد. گاهی جایگزینی میان «همزه» و «الف مددار» است؛ در مواردی، جایگزینی میان حروف مشابه (به لحاظ نگارشی) است؛ گاهی حروف نقطه‌دار به شکل بی‌نقطه و یا بالعکس نگارش شده‌اند. در حالت‌های اخیر دو معنای متفاوت از متن برداشت می‌شود که آسیبی محتوایی را در پی دارد. به‌عنوان نمونه، در کتاب جمال الاسبوع، چاپ آفاق، صفحه ۳۹ متن دعا به این شکل آمده است: «أَنِّي طَاهِرٌ بَوْلَاتِيكَ». همین متن در چاپ منشورات الرضی، صفحه ۳۲ اینگونه است: «أَنِّي ظَاهِرٌ بَوْلَاتِيكَ». به این ترتیب، دو معنای متفاوت «من به واسطه ولایت تو پاک می‌شوم» و «من به واسطه ولایت تو آشکار می‌شوم» از آن برداشت می‌شود.

نمونه جایگزینی حروف مشابه چنین است که در کتاب جمال الاسبوع، چاپ آفاق صفحه ۳۵ متن دعا به این شکل آمده است: «فَأَخَذَنِي مَا تَقَدَّمَ». همین متن در چاپ منشورات الرضی، صفحه ۲۵ این‌طور است: «فَأَخَذَ فِي مَا تَقَدَّمَ».

نمونه‌های دیگری از جایگزینی حروف در جدول زیر دیده می‌شود:

کتاب	چاپ آفاق	چاپ منشورات الرضی
جمال الاسبوع	لِلسَّفَرِ كَمَا رَوَيْنَاهُ، ص ۱۱۵	لِلسَّفَرِ بِمَا رَوَيْنَاهُ، ص ۱۶۹
کتاب	چاپ اعلمی	چاپ مصطفوی
مصباح الشریعة	وَ تَصَغُرُ عِنْدَ ذَلِكَ، ص ۵۶	وَ تَصَغُرُ عَنْهُ ذَلِكَ، ص ۲۲

۲. جایگزینی کلمات

جایگزینی کلمات، انواع مختلفی دارد. گاهی جایگزینی ضمائر روی می‌دهد. به‌عنوان نمونه، در کتاب جمال الاسبوع، چاپ منشورات الرضی، صفحه ۹۹، ضمیر «هم» جایگزین ضمیر «ها» در عبارت «قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ وَ قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ وَ الْمُعَوَّذِينَ كُلُّ وَاحِدَةٍ مِنْهُمْ خَمْسَ عَشْرَةَ مَرَّةً»^۲ شده است.

گاهی با وجود تفاوت دو کلمه جایگزین‌شده، اما مضمون، مشابه است؛ مانند عبارت «دَلَّتْ لَهُ الْجِبَالُ»^۳ و «دَانَتْ لَهُ الْجِبَالُ»^۴ که هر دو کلمه در رساندن مضمون «اطاعت، تسلیم‌بودن و گوش به فرمان بودن» مشترکند. ولی گاهی دو واژه، دو مضمون متفاوت را می‌رسانند؛ مثلاً «مَا افْتَرَضْتَ عَلَيَّ لِلْآبَاءِ وَ الْأُمَّهَاتِ وَ وَاجِبُهُمْ»^۵ از جمال الاسبوع، چاپ آفاق با «مَا افْتَرَضْتَ عَلَيَّ لِلْآبَاءِ وَ الْأُمَّهَاتِ وَ أَحْبَبُهُمْ»^۶ از چاپ دار الرضی با هم تفاوت معنایی دارند.

۲. چاپ آفاق، ص ۷۵.

۳. جمال الاسبوع، چاپ آفاق، ص ۵۵.

۴. جمال الاسبوع، چاپ منشورات الرضی، ص ۶۳.

۵. جمال الاسبوع، چاپ آفاق، ص ۶۸.

۶. جمال الاسبوع، چاپ منشورات الرضی، ص ۸۶.

در جدول زیر نمونه‌های دیگری قابل مشاهده است:

ردیف	نام کتاب	چاپ آفاق	چاپ منشورات الرضی
۱	جمال الاسبوع	فَأَنْتَ لَطِيفٌ تَجُودُ بِرَحْمَتِكَ عَلَى الْمُسْرِفِينَ، ص ۶۱	فَأَنْتَ لَطِيفٌ بِجُودِكَ وَ بِرَحْمَتِكَ عَلَى الْمُسْرِفِينَ، ص ۷۴
۲	جمال الاسبوع	لِمَنَازِلِ الْمُتَّقِينَ، ص ۲۴۷	لِمَنَازِلِ الْيَقِينِ، ص ۳۹۹
ردیف	نام کتاب	چاپ اعلمی	چاپ مصطفوی
۱	مصباح الشریعة	كَيْفَ تَجِدُ مَاذَا ذُكِرَ اللهُ، ص ۱۲۱	كَيْفَ تَجِدُهُ إِذَا ذُكِرَ اللهُ، ص ۱۷
ردیف	نام کتاب	چاپ دار الشبستری	چاپ دار الحدیث
	الاصول الستة عشر	فَقَالَ لَهُنَّ: أَهْلَكُنَّ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللهُ، ص ۸۴	فَقَالَ لَهُمْ: هَلَكُنَّ إِلَّا مَا شَاءَ اللهُ، ص ۲۵۵

۳. جایگزینی عبارات

جایگزینی عبارات، نسبت به جایگزینی حروف و کلمات، کمتر روی می‌دهد. متن زیر، نمونه‌ای از جایگزینی عبارت است:

ردیف	کتاب	چاپ اعلمی	چاپ مصطفوی
۱	مصباح الشریعة	وَ مَرْوَدٌ فِي طَلِبِهَا، ص ۱۱۴	وَ مَرْقَ دِينَهُ فِي طَلِبِهَا، ص ۱۴۹

۴. جایگزینی جملات

تعداد جایگزینی جملات، نسبت به همه موارد گذشته، کمتر است. در چهار کتاب محور پژوهش، نمونه‌ای برای این آسیب، یافت نشد.

ج) اختلاف در تبویب

گاهی در فهرست‌بندی کتاب و یا عناوین ابواب، تفاوت‌هایی به چشم می‌خورد. به‌عنوان نمونه، آغاز کتاب الاصول الستة عشر، چاپ دار الشبستری با «اصل زید زراد» و پایانش با «کتاب دُرست الواسطی» است؛ درحالی‌که شروع چاپ دارالحديث با «اصل زید زراد» و پایانش با «کتاب علاء بن رزین» است. در چاپ دار الشبستری «کتاب عبدالله بن الجبیر المعروف بديات ظريف بن ناصح» وجود دارد که در چاپ دار الحديث نیست. همچنین در چاپ دار الشبستری «اصل جعفر بن محمد القرشي» دیده می‌شود که در فهرست چاپ دارالحديث با عنوان «روایتان للشيخ التلعكبري من حديث محمد بن جعفر القرشي» آمده است. این تفاوت‌ها و تفاوت‌های دیگری که در مقاله «مقایسه کتاب الاصول الستة عشر چاپ دار الشبستری با چاپ دارالحديث بر پایه مقابله»^۷ به آن پرداخته شده، نشان می‌دهد که برخی از عناوین از سوی محققان و یا ناشران افزوده شده و یا مورد اصلاح و تکمیل قرار گرفته است. همچنین تفاوت در ترتیب، نشان می‌دهد که الاصول الستة عشر، همانگونه که از نامش پیداست، یک کتاب نیست بلکه مجموعه‌ای شامل چند نسخه خطی کوچک است که به شکل یک کتاب درآمده؛ از این رو، هر ناشر یا محقق می‌تواند مستند به علّتی خاص، ترتیبی متفاوت در چینش این کتابچه‌ها ایجاد کند.

د) قلب

چهارمین گونه از آسیب‌های مکشوف در مقابله، قلب است. این آسیب، گونه‌های مختلفی همانند گونه‌های متنوع «جایگزینی» دارد. فرق قلب با «جایگزینی و سقط و درج» این است که حروف و یا کلمات مقلوب، تنها جایشان تغییر می‌کند؛ یعنی تفاوت در «تقدم و تأخر» حروف و یا کلمات متن است. برای قلب حروف، عبارت «مِنَ أَعْلَى مَنكَبِهِ الْإِيْمَنُ إِلَى أَسْفَلٍ»^۸ را می‌توان مثال زد که در فلاح السائل، چاپ بوستان کتاب آمده است. جالب اینکه در طبع دوم از همین ناشر، صفحه ۱۳۳، این عبارت دیده می‌شود: «مِنَ أَعْلَى مَنكَبِهِ الْإِيْمَنُ إِلَى أَسْفَلٍ». برای قلب در کلمات، نمونه‌های زیر قابل مشاهده است:

- تقدم و تأخر دو کلمه «قَطُّ» و «مَوْقِفًا» در متن «يَا عَبْدَ اللَّهِ لَمْ أَرْ مَوْقِفًا قَطُّ»^۹ و «يَا عَبْدَ اللَّهِ لَمْ أَرْ قَطُّ مَوْقِفًا»^{۱۰}

گونه‌شناسی آسیب‌های یافت‌شده در مقابله با محجوریت کتاب‌های الاصول الستة عشر، مصباح الشريعة، جمال الاسبوع و فلاح السائل.

۷. نگاشته مجید فاطمی راشد (مؤسسه میراث کتاب و سنت)، مجله دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث، ش ۱۴.

۸. فلاح السائل، چاپ بوستان کتاب، طبع اول، ص ۵۷.

۹. فلاح السائل، چاپ بوستان کتاب، طبع دوم، ص ۱۱۱.

۱۰. فلاح السائل، چاپ بوستان کتاب، طبع اول، ص ۴۳.

- تقدّم و تأخّر دو کلمه «الجهد» و «الخوف» در متن «أصولُ مُعَامَلَةِ النَّفْسِ سَبْعَةٌ: أَلْخَوْفُ وَ الْجَهْدُ وَ حَمَلُ الْأَذَى وَ...»^{۱۱} و «أصولُ مُعَامَلَةِ النَّفْسِ سَبْعَةٌ: أَلْجَهْدُ وَ الْخَوْفُ وَ حَمَلُ الْأَذَى»^{۱۲}

هـ) اشکالات ترکیبی

هنگام مقابله دو کتاب، گاهی گاهی در یک عبارت بیش از یک اشکال به چشم می‌خورد و با دقت بیشتر، روشن می‌شود که ترکیبی از آسیب‌ها در جمله یا عبارتی، وجود دارد. به‌عنوان نمونه در کتاب فلاح السائل، چاپ بوستان کتاب، طبع دوم، صفحه ۱۲۷، از متن «وَ إِنْ كَانَ غَسَلَ وَجْهَهُ وَ ذِرَاعَيْهِ كُلَّ وَاحِدٍ مَرَّتَيْنِ جَائِزًا»^{۱۳}، قبل از واژه «غَسَلَ» فعل «کان» سقط شده و این فعل به اشتباه بعد از کلمه «مَرَّتَيْنِ» درج شده و از ترکیب این دو اشکال، متنی متفاوت به وجود آمده است.^{۱۴} همچنین در کتاب مصباح الشریعة، چاپ علمی، صفحه ۱۲۱، جمله‌ای به این شکل دیده می‌شود: «وَ إِذَا اشْتَغَلَ قَلْبُ بِشَىْءٍ مِنْ أُمُورِ الدُّنْيَا وَ أَسْبَابِهَا» ولی این جمله در چاپ مصطفوی، صفحه ۱۷، به شکل دیگری است: «وَ إِذَا اشْتَغَلَ قَلْبُهُ بِشَىْءٍ مِنْ أَسْبَابِ الدُّنْيَا» قلب کلمه «أسباب» با «الدنیا» و نیز سقط و درج کلمات در این متن، ترکیبی از اشکالات را پدید آورده است.

ریشه این نوع از اشکالات، معمولاً نقل معناست که به‌ندرت در نسخه‌برداری اتفاق می‌افتد. مستنسخ، به‌جای استفاده از ابزار چشم به طور ناخودآگاه از پیش فرض‌های ذهنی استفاده کرده و در واقع به‌جای تصویربرداری، معنابرداری کرده و سبب رویداد چنین اشکالی شده است.

و) اشکالات دیگر

افزون بر موارد یادشده، گاهی تفاوت‌های دیگری نیز در مقابله دو چاپ با یکدیگر، دیده می‌شود.

۱. علائم

گاهی تنوع در علامت‌گذاری، غلط است؛ چراکه موجب اشتباه در خوانش می‌شود. گاهی می‌توان یک عبارت را با بیش از یک روش، علامت‌گذاری کرد. مثلاً گاهی برخی عبارات و کلمات داخل پرانتز

۱۱. مصباح الشریعة، چاپ علمی، ص ۶.

۱۲. مصباح الشریعة، چاپ مصطفوی، ص ۴۵۷.

۱۳. فلاح السائل، چاپ بوستان کتاب، طبع اول، ص ۵۳.

۱۴. و إن غسل وجهه و ذراعیه کل واحد مرتین کان حایزاً.

قرار می‌گیرد و در طبعی دیگر به‌جای پرانتز از خطّ تیره استفاده می‌شود. در این صورت، باید عبارت مربوطه را میان دو خطّ تیره قرار داد. در صفحه ۳۹ کتاب مصباح الشریعة، چاپ اعلمی، عبارت «صنوانُ أو ... فی الأکل» میان پرانتز قرار گرفته، اما در چاپ مصطفوی، صفحه ۴۵۷ فقط در ابتدای عبارت، خطّ تیره گذاشته شده است و پایان آن، رها گشته است.

۲. رسم الخط

تفاوت‌های رسم الخطی، نمونه‌های گوناگونی دارد؛ مثلاً ممکن است تفاوت در نگارش همزه و یا تقارب و تباعد همزه استفهام از کلمه باشد. در برخی کتاب‌ها مانند فلاح السائل، طبع اول غالباً حرف «واو» به کلمه بعدی چسبیده است. همچنین گاهی در یک کلمه، میان حروف، فاصله افتاده است؛ در کتاب فلاح السائل، چاپ بوستان کتاب، طبع اول، صفحه ۶۵، فاصله میان حروف کلمه «آماله» موجب شده تا عبارت «فَكَفَى بِهِ قِيَمًا بِلُغِ آمالِه»^{۱۰} به شکل مقابل «فَكَفَى بِهِ قِيَمًا بِلُغِ اما له» نگاشته شود که این امر باعث اشتباه در خوانش می‌شود.

گاهی فاصله و یا عدم فاصله، میان حرف و کلمه بعد آن و یا حرف و عبارت بعد آن است. به‌عنوان مثال در کتاب مصباح الشریعة، چاپ اعلمی، صفحه ۱۱۱، میان حرف «واو» و کلمه «ان» فاصله وجود ندارد؛ اما در چاپ مصطفوی، صفحه ۱۴۱، عبارت به این شکل آمده است: «وَ إِنَّ خَيْرَ الْعِبَادَةِ أَقْرَبُهَا بِالْأَمْنِ».

در جدول زیر نمونه‌های دیگری از تفاوت‌های رسم الخطی دیده می‌شود:

ردیف	کتاب	چاپ دار الحدیث	چاپ دار الشبستری	توضیحات
۱	الاصول السنّة عشر	أ تَدْرِي مَنْ، ص ۳۰۸	آتَدْرِي مَنْ، ص ۱۰۲	فاصله همزه استفهام با کلمه بعد
۲	الاصول السنّة عشر	أَيَقْبَلُ الصَّائِمُ، ص ۳۰۸	أَيَقْبَلُ الصَّائِمُ، ص ۱۰۳	فاصله همزه استفهام با کلمه بعد
۳	الاصول السنّة عشر	فَإِنَّ صَاحِبَ الصَّلَاةِ، ص ۳۰۸	فَإِنَّ صَاحِبَ الصَّلَاةِ، ص ۱۰۲	تفاوت در نگارش همزه

^{۱۰} فلاح السائل، چاپ بوستان کتاب، طبع دوم، ص ۱۴۲.

۳. تحیت و ترضی

گاهی تحیت و ترضی‌ها از سوی مؤلف یا محقق کتاب قرار داده شده است؛ ولی گاهی این تحیت از سوی امام معصوم ابراز شده است. در این صورت، تفاوت در تحیت و ترضی امری مهم است. نمونه‌هایی از این آسیب در مقاله «مقایسه دو چاپ از کتاب مصباح الشریعة با روش مقابله»^{۱۶} آورده شده است.

نتیجه

گونه‌شناسی اشکالات مکشوف در مقابله بر پایه چهار کتاب حدیثی، اطلاعاتی دسته‌بندی شده از انواع آسیب‌های متنی را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد. این اطلاعات نشان می‌دهد که چاپ‌های مختلف هر کتاب می‌توانند با یکدیگر تفاوت‌های جدی داشته باشند. در بررسی مقابله‌ای دو چاپ از چهار عنوان کتاب، روشن شد که بیشترین آسیب متنی مربوط به «سقط و درج» و «جایگزینی حروف و کلمات» است. همچنین در این بررسی معلوم شد که کمترین آسیب‌ها مربوط به «جایگزینی عبارات و جملات» است. با توجه به نتایج به دست آمده در این پژوهش، پیش از استفاده از هر چاپ کتاب‌های حدیثی، شناخت و مقایسه آن با چاپ مشابه، ضروری است.

کتاب‌نامه

۱. الاصول الستة عشر، گروهی از عالمان قدیمی، تحقیق حسن مصطفوی، قم، دار الشبستری، دوم، ۱۳۶۳ش.
۲. الاصول الستة عشر، گروهی از عالمان قدیمی، تحقیق ضیاء الدین محمودی و مهدی غلامعلی، قم، دار الحدیث، اول، ۱۳۸۱ش.
۳. جمال الاسبوع بکمال العمل المشروع، سید ابن طاووس، قم، تحقیق جواد قیومی، مؤسسه الآفاق، اختر شمال، اول، ۱۳۷۱ش.
۴. جمال الاسبوع بکمال العمل المشروع، سید ابن طاووس، قم، منشورات الرضی، ۱۳۳۰ق.
۵. فلاح السائل و نجاح المسائل فی عمل الیوم و اللیلة، سید ابن طاووس، قم، بوستان کتاب، اول، ۱۴۰۶ق.
۶. فلاح السائل و نجاح المسائل فی عمل الیوم و اللیلة، سید ابن طاووس، تحقیق غلامحسین مجیدی، قم، بوستان کتاب، دوم، ۱۳۷۷ش.
۷. مصباح الشریعة، بیروت، مؤسسه علمی، اول، ۱۴۰۰ق.
۸. مصباح الشریعة، تهران، مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، اول، ۱۳۸۲ش.

۱۶. نگاشته حسین خلجی (مؤسسه میراث کتاب و سنت)، مجله دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث، ش ۱۲.